

ALEXANDER BERNÁT

ifjúkori levelei

HORVÁTH CYRILLHEZ

BEVEZETÉSSSEL ELLÁTTA ÉS SAJTÓ ALÁ RENDEZTE

Dr. SZEMERE SAMU

BUDAPEST, 1928.

Az itt közreadott leveleket Alexander Bernát külföldi egyetemi évei alatt Bécsből, Berlinből és Göttingából írta Horváth Cyrillnek, a pesti egyetem filozófia-tanárának. A tizenhárom levél közül az első 1869 április 19-éről, az utolsó 1872 augusztus 10-éről van keltezve; a levélsorozat tehát írójának tizenkilenc-huszonkét éves korából való. Nem valószínű, hogy ekkor a levelezés megszakadt volna. Hiszen Alexander ezután még két évet töltött külföldi egyetemeken, s az a buzgó érdeklődés, amellyel a nemeslelkű tanár kiváló képességű tanítványának útját addig kísérte, inkább arra enged következtetni, hogy a friss szemű és fürge tollu ifju vándorútjának további állomásairól, Lipcseből, Párisból és Londonból is küldte beszámolóit jóakarójának. De azért ezek a levelek, úgy amint vannak, a maguk egészében kerek, szinte művészi egységként hatnak, mert írójuknak egy viszonylagosan befejezett életszakaszát ölelik át. Látjuk a tudományszomjúságtól hajtott ifju elindulását pályáján, ösztönös útkeresését, első tudományos sikereit idegenben, rohamos előbbrejutását a filozófiában, s a tanárvizsga letétele után feltűnik az utolsó levélben a közeli cél, amely mintegy lekerekíti ezt a korszakot: a lipcsei doktorátus. S lezáró határt jelent az utolsó levél időpontja más tekintetben is. Belőle értesülünk egy állami ösztöndíjról, amelynek megérkezése a nélkülözések, a testet-lelket sorvasztó anyagi küzködés évei után a felszabadulást jelentette. Az ifju levélíró is ezt fordulópontnak tekinti életében.

A levelek általánosabb érdeklődésre tarthatnak számot nemcsak azért, mert első vagy legalább is legrégibb megmaradt írói megnyilatkozásai a későbbi nagy tudós tanárnak és írónak, hanem

azért is, mert a fogékony lelkű és mindent a maga szemével néző ifju meglátásain keresztül szinte közvetlen közelből szemlélhetjük azt a kulturális milieut, amellyel a különböző egyetemi városokban megismerkedik. Már az ifju szokatlan mértékben mutatja a lényegmegérzés ritka adományát és a szemléletes gondolkifejezés művészi képességét. Jellemzései oly elevenek, hogy egy csapással mi is ott vagyunk a bécsi, berlini, göttingai egyetem tantermeiben. Néhány biztos vonással megrajzolja tanárainak testi-szellemi egyéniségét, s ez arcképek némelyike, mint Trendelenburgé, Micheleté, Lotzeé, oly plasztikus, hogy a későbbi, érett írásművészet fokán álló mestert juttatja eszünbe. Mindezekre nézve az eredeti levelekre utaljuk az olvasót. De közelebből kell tekintenünk a tanár és a tanítvány egyéniségét, akik között a levelezés folyt.

Kár, hogy Horváth Cyrill válaszlevelei nem maradtak ránk; belőlük talán nem egy bensőséges vonást meríthetnénk, amely teljesebbé tenné róla való képünket. De a hozzá irt levelekből is rokonstruálhatjuk nemes, tiszteletreméltó alakját. Katholikus pap, aki felismeri két zsidó ifjunak¹ kivételes tehetségét s oltalmába veszi őket. Itthon tanítványait a maga közelébe engedi, rendelkezésükre bocsátja könyvtárát, „magányos találkozásokban“ oktatja, buzdítja őket, s a vonzalmat, amelyet előadásaival keltett bennük a filozófia iránt, „állandó szeretetté változtatja“. Amikor pedig az ifjak elmennek külföldre, szerető figyelme oda is elkíséri őket, tanácsadójuk marad és egyben bírálójuk, akinek elismerő szava a legnagyobb jutalom és a legserkentőbb ösztönzés. Pontosan számon tartja leveleiket, följegyezi rájuk az érkezés és a válasz keltét, egyes helyeket aláhuz, bizonyára hogy feleletében majd kitérjen rájuk. Komolyan veszi tanítványait; nem ereszkedik le hozzájuk, hanem magához emeli őket. Amikor biztatására Alexander elküldi neki első nyomtatásban megjelent dolgozatát, ő azzal tiszteli meg a kezdő filozófust, hogy párhuzamot von munkája és egy hírneves tudós-nak ugyanolyan tárgyú dolgozata között. A szárnyait bontogató ifjunak nevét itthon is ismertté akarván tenni, felszólítja őt, írjon

¹ Alexander Bernátnak külföldi éveiben társa és egész életén át hű barátja Bánóczy, akkor még Weiss József. Bánóczinak Horváth Cyrillhez irt leveleit kiadta Dr. Blau Lajos a *Magyar-Zsidó Szemle* negyvenötödik évfolyamának 3–4 számában (1928. március-április).

egy dolgozatot, amelyet ő majd felolvas a Magyar Tudományos Akadémiában, s a tanácsot kérőnek útbaigazítást ad a választandó témát illetően. Egyszóval: ideális lelkű tanár, aki nemcsak tudományát szereti, hanem tanítványait is, s akire ezek azzal a tisztelettel tekintenek föl, „mellyel szellemi éltetőnknek, atyánknak tartozunk“.

S a nagy tanárhoz méltó a nagy tanítvány. Mélységes hála és hódoló tisztelet tölti el mestere iránt, „aki szívében először éleszté ezen magasztos tudomány (a filozófia) iránti szeretetet“ s aki felkeltette őt „a közönséges élet álmából“. A közönséges élet fölött magasabb rendű, igazabb világnak érzi a tudomány, a filozófia világát. Abban a filozófiaellenes korban, amikor nemcsak itt-hon, hanem a gondolkodás klasszikus hazájában, Németországban is nagy közöny uralkodik a bölcsészeti iránt, amikor a népes berlini egyetemen is alig akad öt-hat hallgató, akinek a filozófia a főtanulmánya, Alexander egy életre szólóan eljegyzi magát ez „égi tudománynak“. Behatóan foglalkozik ugyan természettudományokkal is, a leghiresebb tanároktól tanul anatómiát, fizikát, kémiát, fiziológiát, de ezek a kor felfogása szerint szükséges előtanulmányok a filozófiához s ő is ebben látja a maga számára legfőbb értéküket. Egy időben az orvosi pályára is gondol, mint amely talán kedvezőbb lehetőségeket nyújt tudományos fejlődésének; de idejekorán ráeszmél a maga theoretikus, az igazságot önmagáért kereső szenvedélyére s élesen bírálja az orvostudományi előadásokat, amelyek mindenkor csak gyakorlati célokra vannak tekintettel (VII. levél). A génusz biztosságával indul meg filozófusi pályáján s nehézséget nem ismerve, minden ráháruló feladatot a magátólértetődés könnyűségével old meg. Már első dolgozataival, amelyeket a bécsi egyetem filozófiai szemináriumában felolvasott, megnyeri tanára, Robert Zimmermann tetszését és jóakarátát. A tanár biztatására és ajánlatával elküldi dolgozatát egy előkelő filozófiai szaklapnak, annak kivonatos átdolgozása pedig ugyancsak a tanár ajánlatára megjelenik a Presse-ben. Már Zimmermann kiemeli a kitűnő dolgozatok világos és szemléletes előadásmódját, a bennük nyilvánuló kritika józanságát, élességét és mindig a lényegre irányulását. A fiatal diákot kitünteti azzal a megbízással is, hogy helyette kritikát írjon J. H. Fichte akkoriban megjelent művéről. Még a berlini

tanulmányok idején részt vesz egy akadémiai pályázatban — ezt csak utólag írja meg tanárának — s dicséretet is nyer; a bírálók inkább csak alaki kifogásokat tesznek s úgy vélekednek, hogy némi átdolgozás „jutalmat érdemlő munkát adhatna“. Általában csodálatraméltó az a szellemi érettség, tárgyilagosság, minden szerénytelenségtől ment felsőbbiség, amellyel a még tanuló-ifjú embereket, könyveket, intézményeket, életviszonyokat megítél. Sohasem feltétlen dicsérője az idegennek mint ilyennek s minden fiatalos lelkesedni tudása mellett sem veszti el soha kritikusi attitűd-jét. Olykor szinte megdöbben világoslátásával, amely föléje emeli saját korának. A berlini és egyben az egész német filozófiának az a jellemzése, amelyet a XI. levélben olvasunk, a kulturfilozófus magasztalán mutatja az ifju levélíró, aki másnál mélyebben pillant bele a kor lelkébe, meglátja bajait és ezek okait, s egy-egy eszmevillanással a jövőbe mutat.

S az ifju szellemi arculatán, amint a levelek nyomán kibontakozik az olvasó előtt, mintegy preformálva látjuk már azokat a vonásokat, amelyeket alkotásokban gazdag életpályája lezáródása után Alexander Bernátról őrzünk. Valóban, úgy tűnek föl e tanulóévek sokoldalú törekvései, erőpróbái, célkitűzései, mint prelúdiumok a rákövetkező, több mint félévszázados életmunka dús szimfóniájához. Nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy az ifju a messze jövőbe látó tudatossággal állapította meg a programot a férfiú számára. Egy életégesznek ilyen intellektualizálása ritkán fedi a valóságot s legkevésbé látszik helyénvalónak oly impulzív természetnél, amilyen Alexander volt. De lehetetlen észre nem venni nála az ifju- és férfikor eszményeinek és eszmeköreinek lényegbeli azonosságát, ezt a hűséget magamagához, amelynél fogva a férfi munkája úgy tűnik föl, mint szerves folytatása az ifju pályakezdésnek, mint kifejlése rég elvetett csiráknak, valóra válása az ígéretnek. Nem csodálatos-e, hogy a férfiú, akinek nem legkisebb érdeme a filozófiai érdeklődés felkeltése hazánkban, mint tizenkilenc éves ifju ezt írja: „Mégis csak valamikor kezdetet kell csinálni s érdekelt ébresztetni a filozófia iránt; egy nép mennyire fejlesztette tiszta emberi oldalát, filozófiája és művészete mutatja“ (V. levél). S époly csodálatos, hogy aki később a világos gondolat kifejezés felülmúlhatatlan mestere lett, mint ifju így ítélkezik: „A filozófiában az

érthetetlenség kora lejárt“ (VI. levél). Egy berlini levélben olvassuk: „Félő, hogy az epigónok elvesztik a spekuláció minden önállóságát s a tudományos teremtés helyébe alexandrini holt tudományosság lép“ (XI. levél); s az érett férfiú is mindig hangsúlyozta a filozófia életközelségének szükségességét, természetlennek mondotta a filozófiáról való filozófálást s a modern gondolkodásnak nem egy jelenségétől ép azért idegenkedett, mert alexandrinizmust látott benne. S az ifju érdeklődésének körébe esik több oly tárgy, amely később önálló irodalmi alkotásokra ihlette. Már a bécsi diák jól ismerhette Diderot-t és Spinozát, akikről később nagyértékű műveket irt; hiszen egyik szemináriumi dolgozatában ráolvassa a bírált mű szerzőjére, hogy sokat vett át a két filozófus műveiből (VI. levél). Az Akadémiának szánt felolvasás témái között szerepel Hartmann filozófiája is (IX. levél), amelyet később „A XIX. század pesszimizmusa“ c. pályanyertes művében dolgozott föl részletesebben. A berlini bölcsészeti egyletben előadást tart e címen: „Az esztétikai elemzés lélektani feltételei“, oly tárgyról, amely egész életén át kísért. S ugyanabból az időből való a Reform-ban megjelent cikke: „Faust és az Ember Tragédiája“ (XI. levél), amely magva a későbbi remek Madách-magyaráztatnak. S e tanulóévek alatt hatol be szívós erőfeszítéssel a kanti bölcsészet mélységeibe (VII., X., XIII. levél). Töméntelen jegyzetet csinál a *Kritik der reinen Vernunft*-ről és várja az időt, hogy majdan „összefüggőleg kidolgozhassa gondolatait“ (XIII. levél). Tudjuk, hogy ez az idő el is érkezett, s amit hozott, gazdag aratása az ifju vetésnek. Így e levelek még teljesebbé teszik Alexander Bernát egyéniségének képét, anélkül hogy ennek egységét megbontanák, sőt megerősítik a belső szükségyszerűségnek azt a benyomását, amelyet e rendkívüli egyéniségnek minden jelentős megnyilatkozása keltett mindazokban, akik őt közelről szemléltek.

A leveleket az eredeti kéziratok helyesírásában közlöm. Köszönet illeti a magyar piarista rendet, amely azokat megőrizte, és dr. Kornis Gyula egyetemi tanár és államtitkár urat, akinek jóvoltából visszakerültek írójukhoz 1918. áprilisában.

Budapest, 1928. augusztus havában.

Dr. Szemere Samu.

I.

Nagyságos Főtisztelendő Tanár Ur!

Csak félénk lelkülettel fogtam tollhoz, a Nagyságod által adott becses engedelemmel élni, s ittlétem rövid ecsetelését adni. Mert ha ezen sorok Nagyságod lelkében tán felélesztik azon ifjura való emlékezetet, kiben az akarat erős volt, hogy a nyújtott ideálok után törekedjék, s csak a tehetség hiányzik, ha ezeket el nem fogja érni; akkor talán Nagyságod háládatlansággal vádolja azt, kit annyi jóakarattal igyekezett a philosophia szentélyeibe bevezetni; kinek annyiszor megmutatta, hogy nem csak a tanár s tanuló rideg viszonyának szűkre vont keretén belül akarja tartani, hanem kivezeti őt a szabadabb közlekedés melegítő sugarai alá, s jósággal fel akarja emelni szédelgő magasságához. Oh ez fájna, mint fáj, ha elvesztünk éltünk egyik drága kincsét, fájna annál inkább, mert meg nem érdemeltem. Nem akartam előbb írni, mintsem valami eredményhez jutottam, s miután jutottam már, kételkedve kérdezém magamtól, elég-e ez, s meg fog-e felelni azon várakozásoknak, melyeket rólad tápláltak?

De elvetem ezen kérdéseket, akár jogosultak-e, akár nem, s szabadon engedek az érzeménynek, mely erősen ösztönöz, hogy Nagyságod szívélyessége által nyújtott szerencsére szert tegyek, s azon szellemi közlekedésben álljak Nagyságodhoz, melyet ígérni méltóztatott, s amelynél a gazdag nyeremény az enyém.

Tanárom a philosophiában Dr. Robert Zimmermann. A téli szakban előadta az Ethikát („Praktische Philosophie“ cím alatt) Aesthetikát, s azon kívül tartott philosophiai conversatoriumot. Mint Nagyságod előtt ismeretes, Herbart rendszerét követi, s szorosan követi. Előadása ékes, némelykor nagyon is ékes, s a gondolatok a legkisebb részletekben ki vannak dolgozva. Nem szükség említenem, hogy ez akadályozza a szabad gondolkodást, melyet a tanuló akkor tanusít, ha tanára által nyújtott főpontokat szabad gondolkodásával kiegészít, s ekkép maga is dolgozik. De másrészt figyelembe veendő, hogy hallgatói jogászok a philosophiai disciplinákban nincsenek beavatva, s így hozzadalmasság s körülményesség szükségessé bajokká váltak.

De az utolsó intézkvény a philosophiai conversatorium nagy fontossága. Azon tanulók, kik jelentkeznek, itt előadásokat tartanak. A tanár hallgató. E téli szakban az előadások új megjelent munkák fölötti kritikákra szorítkoztak. S itt szabadjon az én működésemről egy pár sorral Nagyságod figyelmét igénybe venni.

Én egy kis brochure-t kaptam valami „Rinne“-től, „Über die Bedeutung des Materialismus in psychologischer und ethischer Beziehung“. A materializmus ellen fordult e kis Dávid, s egy pár kavicshajítással földre akarta teríteni. Már Nagyságod figyelmeztetett a Materializmus nagy befolyására a mostani természettudományokban, s nagy érdekeltséggel olvastam végig e kis könyvet. De mily nagy volt meglepetésem, midőn láttam, hogy üres beszédnél, légből kapott hypothesiseknél, s egy merész állításnál egyebet nem nyújt a 98 lapra terjedő irat. S még nagyobb lett a megvetésem, mikor rájöttem, hogy a híres Lotze „Medicinische Psychologie“ című munkájából, irodalmi bravo szemtelenséggel merte szórul-szóra leírni brochure-jének legtöbb mondatait. De ha szorítkozott volna erre, s becsületesen lopott volna, művecskéje ugyan megvetést s feledést, de cáfolatot nem kapott volna. De meg nem elégedvén azon büntetettel, hogy Lotze gyönyörű irányát napszámos módjára elcsönkitotta, még saját nézeteivel mintegy commentarral s javítással kísérte Lotze véleményeit, természetesen meg nem említvén, hogy éppen Lotze az, kit így rontott el. Így megint alkalmazható volt a régi mondat: A jó nem volt új, az új nem volt jó, még azon hozzátevéssel, hogy a jó a rosszsal, az új a régivel oly furcsa elegyedésben részesült, miként semmi jó, s semmi új nem volt benne felismerhető. Lotze, mint Nagyságod bőségesen tudja, ezen említett munkában élesen kel ki a materializmus ellen, s bizonyos döntő bizonyítékokat mond, melyekre még senki feleletet nem adott. Azután meghatározza a lélek fogalmát s azon megjegyzést teszi, hogy a lélek, mivel mindig visszahat a rá beható objectumokra, változhatik is. E gondolatot tovább nem fejtegette, úgy hogy igazán hiány maradt e nézet tökélyességén. Rinne most be nem hatván a mű antematerialistikus szellemébe, s csak a puszta mondatokat vévén tekintetbe, úgy ferdíti Lotze e nézetét, hogy a lélek minden percben hal meg, hogy minden percben, aztán újra feléled, hogy ez mind egy és ugyanazon percben történik s hogy tulajdonképen ez eljárás, ez élet s halál identikus! Az álbölcsészeti bukfenc netovábbja! Emlékezetét pedig a mult eseményeinek akkép tartja meg a lélek, hogy az újra született lélek a mult lélek lényegét magával átveszi s hogy hátrafelé fényt vet. Erre azt jegyeztem meg kritikámban, hogy hát tulajdonképen ég-e a lélek, s úgy vet-e fényt, s hogy hová veti a fényt, hol van az a hátra való, a semmiségben-e?

Úgy gondolom elég ezen kis előtűntetése a mű lényegének,

ha a képtelenségnek különben is lényege van, hogy Nagyságodat meggyőzzem, hogy a kritikának itt könnyű dolga volt. Lapról-lapra kísértem a szerzőt, kimutattam minden helyét, amely nem volt övé s jogos tulajdonának visszaadtam, s végre is általános anathémát mondtam feje fölött dolgozatom végén, mely 40 oldalú volt. Azon szerencsében részesültem, hogy Dr. Zimmermann helyeselte ítéletemet, s bizonyítványomban kitűnő eredményűnek állította előadásomat. Sőt még méltóztatott kérdezni, ki volt eddigi tanárom, s magához lakásába is meghívott. Így hát mindegyik különös kegyében részesülök.

Ez volt főmunkálkodásom, mely által megismerkedtem a Materialismus kérdésével, s mely még mindig foglalkodtat. Különösen jó szolgálatot tett Lange „Kritik des Materialismus und seine Bedeutung in der Gegenwart“, mely éles kritikájával mindent ront, bont, dul, tör.

De észrevéven, hogy rémletes hosszúra nyult levelem, hogy Nagyságod már rég kifogyott idejével, bocsánatot kérek e merényletért, melyet tanulmányaira s mely kutatásaira intéztem, megigérvén, hogy csak Nagyságod személyes bátorítása ösztönözhet ennek ismétlésére, mint ösztönzött ez első levél megírására.

S különös kegyétől várván hogy Nagyságod tán pár sorral szerencsésé teszi e sorok íróját

maradok

Nagyságos Tisztelendő Tanár Urnak

mély tisztelettel és hódolattal

Bécs Ápril hó 19-dikén 1869

háládatos tanítványa
Bernhard Alexander

Lakásom:

Bernhard Alexander

Grosse Schiffgasse No. 10, I. Stock No. 8.

Wien.

II.

Nagyságos Főtisztelendő Ur!

Betegségemből fölüdülvén első teendőim közé tartozik Nagyságodnak forró hálámat kifejezni ama becses buzdító sorokért, melyeket kegyességével, mely mindig új fordulatokban gyönyörködik, hozzám

intézni méltóztaték. Mily tompának kellene annak lenni, ki a példakép éltető befolyása, ki a buzdító szavak melegítő behatása mellett hidegen maradna, s nem érezné lelkében a vágyat eszményképek után törekedni, s szépen álmodott álmok valósítását az élet küzdterén kivívni. Azonban mily különböző az élet, a valóság, a tudomány, ama képzeletektől, melyeket azokról a tapasztalat előtt alkottunk. Mennyi mindent vélünk megoldhatni, ha új láthatár merül fel, az egyes dolgok mérhetetlen sokaságába örömmel nyul mámorhozta erővel rövid kezünk, mert szellemünk egységével vélünk mindent átölelhetni, világával minden sötétet megvilágíthatni. Lassan, lassan megütközik a szellem szűke a tárgyak sokaságán, a phantasma, mely szemünk előtt lebegett a tárgy reális képével, s akkor azt szokták mondani, hogy a realitás összeeszett az idealitással. Mi realitás, s mi idealitás? Nem minden realitásnak, hogy annak elismerjük, idealitássá kell válnia? Nem minden idealitás üres szó, ha nem alapul a valódiság széles talapzatán? S ekkép magyarázom meg magamnak azon különös tényt, hogy míg ifjukorban az ember fellengző szokott lenni, az később elvész, sőt durva materialismushoz tér át. Idealismusa üres volt, mert tapasztalat nem előzte meg, s midőn ezt később belátni tanulta, s belátni tanulta a legjobb mester vezetése alatt: az élet kényszerűsége alatt: akkor az egész fogalmat, az egész irányt elvetette, er hat das Kind mit dem Bade verschüttet. Csak az a valódi éltető idealismus, mely a valósággal kibékült amugy, hogy ennek abstractiója, hogy lényegének összeforrasztása, az esetlegesek mellőzésével, hogy *abból* származott, nem *az előtt*.

De vajjon miért fárasztom Nagyságodat ily deductiókkal, hogy kerül ez ide? Nagyságod éles, logikus észjárása már régen felvetette e kérdést, melyre bátorkodom ezen feletetet adni. Hogy megmutassam, hogy nem fellengzőre pazarolja kegyét, ki képes volna az idő haladtával tudomány iránti forró szeretetét elhalni hagyni. Nem kívánok egyebet, minthogy erőim némileg csak feleljenek meg szándékaimnak.

Amit Nagyságod az értekezésre nézve irt, meglepett, s mély köszönetemet fogadja érte. A vakációk alatt szorgalmasan fogok dolgozni, hogy a szünetek lejárata után a Magyar Akadémia s Főtitelendőség méltóságához illően léphessek fel. Miután egy-két hét múlva rövid időre Pestre jövök, bátor leszek Nagyságodat meglátogatni s személyesen ez ügyben Nagyságod részéről tanusított kegyes pártfogásáért köszönetemet kifejezni.

Második félévünk végéhez járt, Dr. Zimmermann nagy utazásra készül. Ez évben még a jogphilosophiát is hallgattam, Dr. L. Stein kitűnő előadásai szerint. Historicus geneticus rendszerben adja elő a jog származását s lényegét, s épp oly világos mint mély gondolatjárással bír.

Azonkívül egy originális öreg tudóssal volt alkalmam meg-

ismerkedni, ki szerteszélyel utazott a világban, Hegelt személyesen ismerte, s ki ind philosophiát ad elő. Inkább aperçu-kben mint szigorú logikus észjárásban fejti ki nézeteit.

Tanulmányaim egyéb részleteivel nem akarom Nagyságodat fárasztani s hosszúra nyúlt levelemet ezzel bezárom,

Nagyságos Főtisztelendő Tanár Urnak

magamat mély hódolattal ajánlva
Bécs Julius hó 16-dikán
1869.

Bernhard Alexander.

Grosse Schiffgasse No. 10. I. Stock, No. 8.

III.

Nagyságos Főtisztelendő Professor Ur!

Azon pár hét, mely utolsó levelem megírása óta elfolyt, reám nézve fontos eseményeket hozott, s Nagyságod megengedi, ha ezek elmondásával egy pár percet veszek igénybe, Nagyságod különben is kimért idejéből. A levelet épen akkor küldém el, midőn a bírálatnak kidolgozásához fogtam. A bírálat elkészült, s mint előre tudtam, 53 lapra, de szorosan írva, terjedt. Az első felolvasást 16-odikán, a másodikat 23. a harmadikat 29. tartottam. A felolvasás bevégeztével opponensem kijelentette, hogy egészen meg van elégedve a kritikával, s nincs mit hozzá tennie. Zimmermann tanár ur, azt mondta, hogy kívánja, hogy még sokszor tartassanak ily kimerítő és alapos tanulmányon alapuló felolvasások, világosan, s szemléletesen kidolgozva. Aztán hozzám fordulva magánbeszédben még egyszer megdicsért s azon indítványt tette, hogy küldjem be a „Zeitschrift für exacte Philosophie“ című folyóiratba, ő ajánlani fogja. Beküldhetem, azt mondá, minden törlégetés nélkül, úgy amint ki lett dolgozva, minden tekintetben megfelel a józan kritikának, világosan, alapvonalaiban tárja fel az egész rendszert, s az ellentmondásokat, vagy valótlanságokat éles kritikával támadja meg. Nagyságod gondolhatja meglepetésemet, ki ilyenre nem voltam elkészülve, miután a folyóiratban csak a tudomány férfiai lelnek tért munkálataiknak. Örömmel fogadtam ajánlását, s következő héten el fogom küldeni dolgozatomat. A bizonyítványnak, melyet kaptam, végén áll: „hat einen dreistündigen Vortrag mit auszeichnendem Erfolge gehalten“.

Ez a legnagyobb siker, melyet eddig a tudomány terén kivívtam, s természetesen, hogy ahhoz fordulok, legmélyebb köszönettel, ki szívemben először éleszté ezen magasztos tudomány iránti sze-

retet, Nagyságodhoz. Ki tudja, milyen téren fáradoznám még most hasztalanul, ha Nagyságod előadásaival nem nyitja meg a kilátást egészen ismeretlen vidékekre, melyekhez azonnal vonzódva érzé magát szellemem, s Nagyságod érté, ezen vonzódást, mely talán csak pillanatnyi, csak futólgos lett volna, állandó szeretetre átválttatni. De Nagyságod még többet tett, bevezetett ezen tudományba, mely a be nem avatottak rendszeren elzárva marad, buzditott mint barát azon magányos találkozásokban, melyekben részesülni volt szerencsém, melyekben a bölcs házigazda komoly s mégis nyájas, magas s mégis bátorító nyugodtsággal rámutatott azon könyvtárra, melyben a századok alatt elkészült szellemi kincsek mintegy hangosan kiálták: „Munkálkodjál, fáradozzál s légy olyan mint szerzőink“, vagy azon íróasztalra, mely telve volt iratokkal, s uruknak ernyedetlen s gyümölcshozó munkálkodásáról fényes tanúságot tett. Ezt s még többet, köszönöm Nagyságodnak, ki egyetlen Magyarországból ki meg nem tántorítva s közöny által, mely a philosophiát fogadja, erővel s sikerrel halad dicsőséges pályáján.

A műnek tartalmáról s kritikám minőségéről meg fog győződni Nagyságod, ha a kritika megjelenik, vagy ha Nagyságod kívánja következő levelemben velejét megirom.

Ezzel bevégeztem philosophiai dolgozataimat ez évben s csak Berlinben szándékozom ismét folytatni. Egész időmet most a természettudományok tanulmányozására szentelem. Szorgalmasan látogatom a híres Hyrtl előadásait, s a theoretikus anatomia megteszik. De a praktikus eljáráshoz, a holttesthez még eddig nem igen birtam közlekedni, s ellenszenvem, melyet már régen ilyféle iránt táplállok, még nem enyészett el egészen azon gondolat hatalma előtt, hogy szükséges s kiegészítő része philosophiai tanulmányaimhoz.

Azonkívül a chemiával foglalkodom, hogy azután jövő évben Du Bois Reymond vezetése alatt a physiologiával foglalkodhassam.

Ezzel bezárom levelemet s maradok

Nagyságos Főtisztelendő Tanár Urnak

Bécs, 4/12 1869.

alázattal hódolva

Alexander Bernát.

Lakásom mint eddig

Grosse Schiffgasse 10. I. St. 8.

Wien.

IV.

Nagyságos Főtisztelendő Professor Ur!

Mély köszönetemet azon megtisztelésért, melyben oly váratlanul részesültem! Le nem irhatom azon boldogító érzetet, mely ellepett, midőn a felirást olvastam, azon felirást, melyet még oly kevés mértékben érdelek, de melyet egykoron megérdemelni lelkem hő vágya! Oh ez oly ujévi ajándék volt, melyet én csak köszönő szavakkal viszonzozhatok, még bennem lelkesülést ébresztett. Még egyszer forró hálámat.

Azon óhajást, melyet Nagyságod kifejezett, kritikámnak vázolatát olvasni, minél előbb fogom teljesíteni, most csak arra szorítkozom, hogy Nagyságodnak boldog új évet kívánjak, boldog új évet teljes szivemből. Mennyivel tartozom Nagyságodnak, már többször kísértettem meg kifejezni, gondolom, még egyszer sem sikerült egészen. De nem akarom itt ismétlésekkel Nagyságod untatni, s csak azt mondom, hogy azon tisztelettel tekintek fel Nagyságodhoz, mellyel szellemi életőnknek, atyánknak tartozunk.

Par nap alatt kidolgozom a vázolatot s bátor leszek Nagyságodnak azt átküldeni, addig is

Nagyságos Főtisztelendő Professor Urnak
újra meg újra boldog új évet kívánva

maradok

őszinte hódolattal

Bernhard Alexander.

Bécs, Sylvester napján 1869.

V.

Nagyságos Főtisztelendő Professor Ur!

Meg fogja bocsátani Nagyságod, hogy mostanig késtem a vázlat megírásával, átküldhetem mostan nyomtatva, habár német nyelven is. Hogy nagyobb értekezésem meg fog-e jelenni kétséges, mindeddig tudósítást nem vettem. Méltóztassék tehát Nagyságod ezen rövid, népszerű nyelven irt ismertetést elfogadni, s hibáit, tekintve, hogy kis téren sokat kellett mondani, kegyesen elnézni. Zimmermann Tan. Urnak megtetszett, ő ajánlott Dr. Dregerhez, ki a „Presse“-nek tulajdonosa, s kiemelte, hogy már Leibnitz megpendítette azon eszmét, kellene folyóiratot alkotni, melyben ilyen rövid kivonatok adatnak, mert a mellett, hogy a közönség, ki nem olvashat át minden új munkát, ekkép fogalmat kap tőlük, még az

író ilyen gyakorlatok által tisztázza saját eszméit, s praecis gondolatformákhoz szokik. Dr. Dreger maga késznek nyilatkozott, ilyen tárcákat mindig elfogadni.

X Dacára annak, hogy most a természettudományokkal annyira el vagyok foglalva, új munkálathoz kellett fogynom. Midőn utoljára Dr. Zimmermann-t meglátogattam, megmutatta I. H. Fichte egyik levelét, ki már olyan öreg (1797-ben született), hogy leveleit s műveit csak tollba mondhatja, melyben felszólította Dr. Zimmermann-t, írjon tudósítást lapja számára legújabb műve felett „Vermischte Schriften“. Dr. Zimmermann ki nagyon el van foglalva, felszólított engem, hogy foglalkozzam Fichte műveivel, s irjak kritikát. Nem szükséges épen, mondá, hogy Fichte s Ulrici folyóiratjában jelenjék meg, mert ő maga Herbartista létére nem egyezik meg azok irányával, majd találni helyt hol közöltessék. Nagyon szeretném megtudni hol tér el Nagyságod ezen férfiak, különösen Fichte nézeteitől, mert Nagyságod, mint a concretismus alkotója nem egyezik meg egészen, amint gondolom, a realidealismussal. Mélyen megköszöném Nagyságodnak, ha méltóztatnék abbeli nézeteit velem közölni, mert én magam sem tudom elfogadni X Fichte azon nézetét, hogy a lélek felépíti testét, hogy ilyen alakító tehetséggel bír.

Visszatérvén tárcámra, meg akarom jegyezni, hogy első írói fellépésem, s Nagyságodat megkérném, nem volna-e jó valamely magyar lap számára ezt átdolgozni, mert habár a közönséges magyar közönségnek nem igen lesz inyére, mégis csak valamikor kezdetet kell csinálni, s érdeket ébreszteni a philosophia iránt; egy nép mennyire fejlesztette tiszta emberi oldalát, philosophiája s művészete megmutatja. Kérném Nagyságod tanácsért ezen ügyben.

Hát a philosophia Magyarországon? Nem mutatkoznak olyanok, kik Nagyságod előadásai, vagy egyéb befolyása következtében foglalkodnának vele?

Berlini utazásomról bátorkodom Nagyságodnak közelebbi alkalommal némelyeket írni.

Maradok

Nagyságos Főtisztelendő Professor Urnak

Bécs január hó 17-dikén 1870.

örökre háládatos tanítványa

Alexander Bernát.

Adressám mint eddig

Grosse Schiffgasse 10, I. St. 8.

VI.

Nagyságos Főtisztelendő Professor Ur!

Önérzetem nagyobb díjt nem kíván magának, mint ily módon nyilatkozott tetszését Nagyságodnak. Azon levél, melyben Nagyságod ezt megírta, legbecsesebb emlékeim közé tartozik. De mit mondok azon levél, azon levélsor, melyet oly szerencsés vagyok Nagyságod kezétől birni, láncolat, melynek minden egyes szeme legkedvesebb emlékekkel áll kapcsolatban. Bárcsak a szemek mindig szaporodnának, a lánc, mely Nagyságodhoz fűz, mindig szorosabbra vonatnék!

Nagyságod sziveskedett tárcacikkemet Reichlim-Meldegg kimerítő cikkével összehasonlitani. Cikkem ezt nem érdemli meg. Hisz alig akar több lenni, mint átnézet, mely a nagyközönség előtt a művet vonzóvá tegye. Kritikai reflexióim csak általánosságban vannak mondva, minden mélyebb okadatolás nélkül. Már ezen alakban is közönséges tárcánál hosszabbra nyúlt, jele hogy ezen irányban nem volt szabad tovább mennem. R. Meldegg pontról pontra kíséri a munkát, s így az anyagra nézve összehasonlítást tenni lehetetlen. De kimerítő bírálatom, melyet a Herbartisták folyóiratának küldtem, épen úgy jár el. Külterjedelemre nézve felülmúlja R. Meldegg bírálatját. Azonban más irányban van írva s inkább az alapgondolatok kapcsolatát, s az ezekben rejlő ellentmondásokat ki akarja tüntetni. Nagyon jól emlékszem a Nagyságodtól vett tanokra a logikai előadások alatt. Ezen előadások végén Nagyságod *könyvek bírálatáról* szólt. Ezek figyelmeztettek, hogy nem kell a halmazra, hanem az alapra nézni. Nagyságod tulajdon szavai voltak „hogy nézni kell, vajjon egyszerű syllogismusban lehet a mű alapgondolatját összevonni, s azután helyességét eldönteni“, s így járok el tudományos munkák bírálatánál. Nagyon sajnálom, hogy az értekezésem nem jelent meg eddig, talán vége szakadt a folyóiratnak, miután mult évben csak egy füzet s ez idén még egy sem jelent meg. Az értekezés végén körökkel akarom szemléltetővé tenni a fogalmak kapcsolatát. De azonkívül az alapot vető empirikus előzményekre is kellő figyelemmel voltam. Ki akarom mutatni, hogy inductiv módszere nem vezet azon eredményekhez, amelyekkel aztán rendszerét felépíti. Szóval alapjában s következményeiben meg akarom vitatni a tan igazságát. A mű valódi phänomen. Nem tartalmára nézve, hisz hasonlót hallottunk már, sem alakjára nézve, a kitűnő alak szép és meglepő, de a philosophiában az érthetlenség kora lejárt, de tünet, hogy megjelent. Olyan időben, mint a miénkben, melyben Németország legélesebb elméi a spekuláció hatalma felett kétségbe estek, oly beható ész, mint Hartmanné, a természettudományok ala-

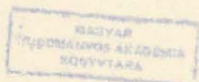
pos ismerete mellett, rendszert mer építeni! Talán végvonaglósa ama iránynak vagy egy új kor dicső kezdete? Én az első tételhez szítek.

Azóta alkalmam volt újra két előadást tartani. Az egyik foglalkozott Bastian, berlini docens új munkájával: A lélek s felfogása a különböző népeknél. Nagy tudományossággal, de kevés philosophiával van írva. Szerző a tények iszonyu halmazát gyűjtötte, de nem volt képes ezekből theoriát levonni. Beutazta Szibériát sőt ott is lakott pár évig. Indiában tett utazásokat, alaposan ismeri a bevágó szakirodalmat, szóval mindazon kellékekkel birna, melyek egy kimerítő művelődés történetének megírására szükségesek, ha épen a fő nem hiányoznék, a philosophiai fő. Alkalmam volt kimutatni, hogy majd Diderot, majd Spinoza, majd az újabb materialismus nézetei uralkodnak ott, hol a tényeket elhagyva általánosabb nézeteket akar kifejteni. Különféle rendszerek kiszakított pontjai, általános phrasisek, nyelv s forma feneketlen homályai visszataszító hatással vannak az olvasóra. Zimmermann tan. ur megegyezett a kritika eredményeivel.

A második munka már nem annyira új, de fontos. J. H. Fichtének „Die Seelenfortdauer und die Weltstellung des Menschen etc.“ című munkája, mely 1867-ben jelent meg. Talán utolsó nagy munkája Fichtének. 73 éves az agg philosoph, és oly gyenge szemvilága, hogy menyé vezeti levelezését, úgy szintén ez írja munkáit dictatálja szerint. Szerencsém volt multkor aláírását látnom, egy levélben, melyet Zimmermann tanár urnak írt, s melyet ez szíves volt nekem megmutatni. Nagy egyenes betűk, reszkető kézzel írva, ki tudja meddig fogja még írni. Ámbár előbbi munkáiban már olvashatni ama tant, melyet itt terjedelmesen ad elő, s mely nem volt ismeretlen előttem, mégis nagy figyelemmel olvastam, mert egy érett világfelfogás tiszta kifejezése

Az alapgondolat egyszerű, a következmények világosak. Némelykor magasztos kifejezésekkel védi a szellem örök jogait. Összefoglalja mindazt, amit a metaphysika mond a tárgyról, átmege az ethikai fontos oldalára, támogatja psychologiai nézeteivel, beleszővi Darwin tanának birálatát, s eredményeit a történelem elméletével összhangzatba hozza. Nem a fiatalság mozgékonyaságával, nem a phantasia ragyogó fordulatjaival, de az érett tapasztalás, egy hosszú élet nyugodt komolyságával szól, s szavai visszhangra találnak, lelkünk mélyébe hatnak. Ezek dacára számos ellenvetéseket kellett tennem, nem a kora érettség segélyével, mely minden módon csak kritizálni akar, hanem eddigi ismereteim szempontjából, nyugodt megfontolás folytán.

Mind két felolvasásom felett Zimmermann tanár ur talán inkább igyekvésem méltánylásával, mind egyéb érdemek folytán „kitünő“ bizonyítványt adott.

De evvel bevégezem előadásaim sorát, az anatomia, a chemia türelmet kívánó tanulmányozása ezentul minden időmet veszi igénybe. Következő évben ujult erővel folytatni akarom a philosophiai studiumot, hogy tisztelt tanárainkhoz méltó módon a doktorátust tehessem le. Oh bárcsak a philosophiai doktorátus letételével tisztulna is a légkör, és elvonulnának azon fellegek, melyek még mindig jövőmet sötét lepelként takarják el, kilátást engednének ama térre, melyen a haza és az emberiség számára csekély erőmmel, de tüzes buzgósággal működhetnék. Ha valaha, úgy most, erős támaszra volna szükségem, melyre gondolván, eltünnének ama rémképek, melyek munka s sanyaruság között oly sokszor megjelennek, oly annyira zaklatnak!

Nagyságod tanácsa e tekintetben megbecsülhetetlen iránytű volna, szabad-e reménylenem, hogy Nagyságod meg nem vetvén ügyeim csekélységét ezek iránt nyilvánítani fogja nézetét s szives tanácsát?

Maradok

Nagyságos Főtisztelendő Urnak

hálával hódoló tanítványa

B. Alexander.

Bécs március hó 12 dikén 1870.
Grosse Schiffgasse 10. 1 St. 8.

VII.

Nagyságos Professzor Ur!

Ismét több hónap mult, mióta Bécsben vagyok, s az időpont, mely általában visszapillantásra és betérésre int, ösztönöz, hogy Nagyságod előtt is bátorkodjam megjelenni e néhány sorral. Nem tartom szükségesnek ismét szavakban leírni, mit gondolok s érzek, ha arra emlékszem, hogy több mint három éve telt, mióta égi tudományommal foglalkozom, mióta Nagyságod, ez égi tudomány buzgó papja, engem is a felavatásra el kezdett készíteni. Ugy hiszem, hogy Nagyságod is meg van győződve, hogy az ez iránti hála ki nem fog halni szivemből. Engedje azért Nagyságod, hogy más új eseményről tudósítsam.

Nagyságod mély élettapasztalásával sok jó tanácsot adott, midőn utolsó látogatásom alkalmával oly hosszú beszélgetésekben szerencsés voltam részesülni. Ezek egyike már bennem tetté vált, olyannyira megfogamzott lelkemben. Én s barátom Toldy Tanár

Urnak irtunk, s felkértük, hogy tudósítson azon módról, mely által a tanári vizsgára képesítve leszünk. Igen előzékenyen válaszolt s utasítása folytán most folyamodunk a minisztériumhoz, hogy engedje meg, hogy május hóban a tanári vizsgát a bölcsészettől s német irodalomból tehessük le. Mint Toldy Tanár Ur irta e kérelem teljesítése semmi nehézségre nem fog találni, s így egy pár hónap mulva alkalmunk lesz Nagyságodnak (ki bizonyára a bölcsészettől való vizsgákat fogja vezetni) megmutatni, mily előnnyel használtuk föl azt az időszakot, melyet távol Pestről töltöttünk. Mily szerencsés találkozás! Az ki először bevezetett a philosophia szentélyébe, az fogadni fog, midőn e szentély egy részét bejártuk! Evvel el fogtuk érni tanulmányunk *egyik* nyugpontját, de nem nyugpontját. Minden erőnket meg fogjuk feszíteni, hogy méltókká legyünk azokhoz, akik tanítottak, s ha oly szerencsések leszünk, hogy Nagyságod meglegedését sikerül kivívni, akkor ujult erővel fogunk tovább haladni, azon öntudattól lelkesítve, hogy tetszünk azoknak, kiknek tetszeni büszkeség s dicsőség. Oh, nem hiába olvastam azon lelkesítő mondatot Nagyságod egyik levelében: Sic itur ad astra! Igen „sic“ támogatva azoktól, kik nemcsak egyedül képesek támogatni, kiket arra a sziv hajlama is utal.

Nemsokára tehát, mint hallottuk hogy szokásban van, Nagyságod azon munkálatokra fog tárgyat szolgáltatni, melyek kidolgozására kötelezve vagyunk. Már örülök azon időpontnak, melyben ismét Nagyságod számára fogok írni, komoly, de részrehajlatlan ítéletének kíséretemet bemutatni. Érettebbek lesznek mint azok, melyeket évek előtt készítettem, de örülnék, ha ép ilyen fogadásban részesülnének, mint amazok, melyeknél a kezdő minden hibái előtt kellett szemet hunyni.

Nem tudom, Nagyságod fog-e a paedagogiából is vizsgálni? A többiekre nézve bátor vagyok Nagyságod tanácsát kikérni vajjon helyes uton járok-e s meg fogok-e felelni a szokásban levő követelményeknek. Tanulmányozom ugyanis a philosophia történetét kiválón Erdmann legujabb kétkötetes kézikönyve szerint, e mellett még Ueberweget, Schweglert s számos speciális történetbeli munkát olvasván. Továbbá, mi azon rendszert illeti, melyet különösen, minden részében kell ismerni, Kantot választottam, kinek eredeti munkáit olvasom s kinek beható bírálata olyannyira meg van állapodva. Azonkívül Herbartot is alaposan ismerem, miután munkáinak egy részét olvastam s Zimmermann tanár urtól a psychológiát, az aesthetikát, a philosophia történetét, az ethikát hallgattam. Nagyságodat igen kérném, ha ezek nem volnának elégségesek, méltóztatnék tudósítani, mit kell még tennünk, hogy minden igényt elégítsünk ki. Ha Nagyságod a paedagogiából is vizsgálna, akkor e tekintetben is Nagyságod tanácsához folyamodnám, mennyit s hogy kell tudni s hogyan kell tanulmányozni ezen szakmát?

Nagyságod képzeli, mennyire vagyunk elfoglalva ezen tanulmányok folytán. A physiologia s az anatomia nehéz s türelmet kívánó buvárlása az időnek legnagyobb részét veszi igénybe. Azonkívül a conversatoriumnak is tagjai vagyunk, melyben az első előadást én tartottam a „véletlen“ fogalma felett, kiindulván egy kis munka tartalmából, mely nyáron jelent meg: Über den Begriff des Zufalls von Dr. Wilhelm Windelband. A szerző úgy látszik kezdő, ki még számos fogalmakkal nincs tisztában s főleg a philosophia alapelvei iránt majd Kant, majd Schopenhauer s Herbart között tétováz. Különben igen érdekes jegyzetekre lehet találni, s különösen azon helyek, hol a véletlen kiküszöbölése fölött utasításokat ad, sikerülteknek mondhatók. A bécsi „Presse“-ben megjelent tőlem egy kis bírálat e munka felett, melyben kiemelem, hogy igen örvendetes jelenség, hogy a philosophiában ily részletes tanulmányokra adják magukat, miután ez igen alkalmas ut részletes igazságok megállapítására, oly alapkövek lerakására, melyeken azután biztosan tovább építhetünk. Zimmermann tanár urtól nyert bizonyítványom „kitűnő“-re hangzik. Egy második előadást e napokban fogok tartani s igen érdekes, bár igen felületes francia munka lesz a bírálat tárgya. Despine francia orvos Marseilleben igen vastag három kötetet írt psychologia felett (a háboru előtt), s legérdekesebb benne számos adat tébolyodottakról.

S evvei bucsut veszek azon igen kellemes foglalkozástól, Nagyságodat tudósítani csekély élettartalmam folyásáról s Nagyságodnak boldog életének boldog folytatását ez új évben is kívánván

maradok

Nagyságos Professzor Ur

őszinte tisztelője

Bécs, január hó 3 dikán, 1871

B. Alexander

Adressám:

Praterstrasse 42. 3 Hof. 2 Stiege, 4 Stock. No. 23.^m

VIII.

Nagyságos Főtisztelendő Professor Ur!

Nagyságod utolsó levelére csak most írok választ, miután nem történt semmi mi éltem csendjét megszakította volna. A téli előadások bevégeztével megszűnt egyszersmind a conversatorium is, s Dr. Zimmermannál csak psychológiát hallgatok. Ezentul a chemia, a bonctan s az orvosi tudományok még egy néhány része veszi igénybe időmet. A philosophiai tudományok csak mintegy nyug-

pontul szolgálnak, ha elmém elfáradt az alig összekötött részlet-halmazok tanulmányozásában. Ilyenkor mély gyönyörrel merülök a tiszta gondolkodás egyik vagy másik tájába valamely kedvenc íróm kíséretében. Az orvosi tudományok, mint itten adják elő, gyakorlati célok tekintetbe vételével igen sok visszataszító elemmel bírnak. Valamely elemzés mélyeibe hatolni, maga az elemzés kedvéért s azon eredménytől vonzva, mely jutalmul mutatkozik a munkásnak, ez megszerzett szokásaimhoz tartozik, s itt számtalanszor vagyok kénytelen hallgatni, hogy ez nem szükséges, mivel gyakorlatilag nem fordul gyakran elő, amazt pedig jó tudni, mivel valamely operationál igen nagy hasznát vehetjük. Tudományos tekintetben pedig gyakran a theoria megfordított viszonyban áll a gyakorlathoz. Érzem hogy orvosi kar nem adhat másképen elő, mivel utóvégre a többség gyakorlati orvosság után törekszik, de azért csak kétszeresen sajnálnom kell, hogy Bécsset nincs a természet-tudományoknak külön kara.

Különben is csak még hetek választanak el ama időponttól, melyben Bécsset el fogom hagyni. Ámbár itt anyagilag elég jó lábon állok s Dr. Zimmermann nem úgy bánik velem, mint idegennel, s a magántársalgásban vele többet tanulok tőle, mint előadásai alatt, mégis nagy vágyam van Berlinben Trendelenburgot s Virchovot hallgatni s miután már ugyanis két év óta élek itt Bécsben, elhatároztam magamban, hogy a jövő évet Berlinben fogom tölteni. Anyagi gondokkal ott nagy küzdelmem lesz, miután, mint eddig is mindig, minden idegen segély nélkül tartom fel magamat, s Berlinben magántanítók vagy nevelők a nevelőintézetek sokasága s jósága miatt igen ritkán vétetnek igényben, s akkor is soha sem olyan ki Austriából jó. Ilyen körülmények nem igen jó jeleknek mondhatók, de azért mégis el fogok menni. Utazásom előtt még Pesten leszek s bátorkodni fogok Nagyságoddal személyes együttlét örömeit élvezni.

Nyáron át falun lakom Bécs környékében, mely szépségben vetélkedik a Budaival, kényelemre nézve ezt messze túlhaladja. Igen nagy örömemre szolgálna, ha Nagyságod még egy levéllel szerencsétlétne ittlétem ideje alatt.

Maradok

Nagyságos Főtisztelendő Professor Urnak

hódoló szolgálja

Sievering Junius hóban.

B. Alexander.

Lakásom: Sievering No 81. bei Wien,

B. Alexander bei H. Mittler.

IX.

Nagyságos Főtisztelendő Tanár Ur!

Nem közönséges a megilletődés, mellyel ma a tollat fogom, midőn Trendelenburg első előadását hallottam, s egy bölcsészről egy bölcsésznek irok én, ki ezen férfiak nyomába akarok járni. Ujra, mint annyiszor egy pillanatba szorul össze a múlt s a jövő. Minél mélyebbre jutok mély tudományunkban, s minél jobban érzem, hogy egész lényemnek benső életpontja, annál jobban tudom megbecsülni, mit tett Nagyságod számomra. A közönséges élet álmából felkeltett. S ha azóta némelykor elszunnyadni akarnék, visszaidézem ezen tett s idézőjének emlékét, s ismét éberré leszek. A közönséges tett következményeiben mintegy el van temetve, de a szellemi teit él, minden következményében magasabb lángra lobog s minden lángot magasabbra lobbant, ezt érzem, mert rajtam tapasztaltam.

Trendelenburg előadásáról akarnék írni, de ami jobban hatott rám, az ép úgy, mint Nagyságodnál, személyisége. Kimondhatatlan, mily nemét a tiszteletnek éreztem, midőn termünkben egyszerre csend lőn s egy magas, kissé meghajtott személy haladt el melletttem a tanszék felé. Ez aggastyán, megtört aggastyán, volt az első fájdalmas gondolat, melyre eszméltem. Haja ősz, kicsinynek látszó arcán redők láthatók, csak a magas, mintegy kinyulni látszó homlok árulja el a fáradhatatlan gondolatot. Most elkezdett szólni, de előbb még élettelijes szép szemét kék szemüveggel fődte. Hangja nyájas, nyugodtabb, mintha őrizkednék a gondolatok erejét színészi hangsúly vagy játék által, nagyobbra fokozni, mintsem megérdemelnék. Némelykor úgy tetszett, mintha egy neme a faradságnak vonulna át szavain. De ilyenkor ismét föléled, egy szót ragad ki beszédének folyamából s erősen, röviden, föltűnés nélkül hangsúlyozza. Rövid mondatokban szól, a periodus ritkán tartalmaz többet két-három mondatnál, de egy rövid szólamban összepon-tosít minden erőt s mintegy themaként állítja oda. Ritkán hívja a retorikát segítségül, de egy találó hasonlattal megvilágítja az elvont gondolatot. De az elvont gondolat sem száraz, mert a nyelv távol attól, hogy mindnnapi vagy virágos volna, önálló szellemet árul el. Egy új fordulat előtt megáll az ember, természetesnek és mégis újnak találja. A szót ilyen összetételben nem szokta hallani s mégis elfogadja, mert a gondolathoz mint szerves teste simul. A gondolatmenet első pillanatra szakadozottnak látszik, mert csak ha az új gondolat bővítését hallottuk, látjuk az összekötő fonala-kat, s örölkünk mintha felfedezést tettünk volna. De az egész előadás azon fájdalmas sejtelmet idézte bennem, hogy ez egykor más-kép, szebb volt. Akkor talán szava lelkesített volna, most a nyugodt s a szenthez hasonló tisztelettel töltött el. Trendelenburg a paed-

gogia történetét s elveit adja elő. A bölcsészeti gyakorlatok, melyekben Aristoteles „de anima“ című műve fog magyaráztatni, csak később kezdődnek.

Trendelenburg 9—10 olvasott, 10—11-re Michelet hirdette előadását a bölcsészet története fölött. A legnagyobb ellentét a külalakban. Trendelenburg 69, Michelet 70 éves, de ez husz évvel ifjabbnak látszik amannál. Rövid de nem testes, arca nyájas, mosolygó, kissé széles, homloka szép, nagy derűtség ül rajta, arcát b. Eötvöshöz hasonló ősz szakál keríti. Az egész alak csupa élet s fürgé mozgékony. Alig maradt időm gondolkodni, milyen lesz az ezen külsővel megegyező beszéd, villámszerűen hatott át a sejtés, hogy egyenesen ellentétét fogom hallani az előbbinek, s máris elkezdett, tultett minden várakozáson s a legnagyobb csudálatba ejtett. Majd jobbra, majd balra fordul, kezét felemeli, mintha esküdni, tiltakozni vagy tagadni akarna. Hangja a legváltozatosb foklejtőn halad végig, majd pathetikus, mint egy színészé, majd heves mint a szónoké, majd nyájasan hízogó, majd lassan sugó; most nyugodt tudományos, de már ismét szeleskedni kezd s oly különös hangsullal végzi a mondatát, mintha maga sem hinné azt, amit el akar hitetni a hallgatóval. Nem tudom, megfelelő volt-e, vagy hatása ezen bámulatos ellentétnek, én folyton küzdöttem a nevetés vágyával. Oly furcsa volt ezen rethorikus pathos, oly kevésbé természeteszerű, oly rosszul alkalmazva, oly kevésbé illett a tárgy fenségéhez s természetéhez, hogy ezen disharmonia a legkellemetlenebb módon érintett. Gondolja el Nagyságod, hogy vagy ötször ismétli: der Gedanke, meine Herren . . . s mindig más a nagyobb hangsullal, mintha a Gedanke „a“ betűjébe az egész bölcsészetet akarná szorítani, s meg fogja ítélni a hatást, melyet rám tett. Nem is igen haladt a gondolatmenetben, bár szellemi gondolatokat fejtett ki, de ki tudna örömet találni a legszebb gondolatban, ha természetelleni, túlzott paradox kép földi élet? Különben vegye Nagyságod fecsegésemet az első benyomás expansiójának, s ha meg fogja engedni, hogy máskor is erről írjak, talán alkalmam lesz megváltoztatni ítéletemet.

S miután más előadásokat még nem volt alkalmam hallgatni, engedje Nagyságod, hogy más s ettől távol fekvő tárgyra térjek át.

Nagyságod mult télen, egyikében azon leveleknek, melyek annyi örömet okoztak mindig nekem, egy gondolatot pendített meg, melyért csak akkor s most is forró köszönetemet tudtam mondani, de melynek megfoganasítását csak most akarnám megkísérteni. Nagyságod szíves volt arra ösztönözni, hogy kísértsem meg örömet egy dolgozatban, melyet Nagyságod arra méltatná, hogy felolvasná az Akadémiában. A gondolat azóta nem szűnt meg kísérni, s csak az alkalomra vártam, melyben ismét szabadon rendelkezhetem erőim fölött. Ezen időt most elérkezettnek látom s érzem, hogy most talán

érettebb is volnék ezen fontos s nagyérdekű munka kivitelére. Azért Nagyságodhoz fordulok, s tanácsért s segítségért esedezem. Nagyságod tanácsa nélkül, nem tudnék tisztába jönni magammal.

Több tárgy fekszik előttem, melyekhez az előmunkálatok megvonának. De mindegyiknél más más reflexiók lépnek előtérbe, s mint olyan, ki nem ismerem az Akadémiában meglétesült szokásokat Nagyságodat kérem arra, hogy határozzon.

Az anthropologia fogalmát akarnám fejtegetni. A mult évi pályázatban én is vettem részt, s bár az én munkám (a II. sz.) dicsőre lett méltatva s leginkább alakjában keményen megbírálván, Nagyságodnak személyesen nem mertem megmondani. Nagyon féltem a szigorú bírótól, ki talán ismeri gyarló munkámat. Írásban azon gondolat bátorít, hogy ez első nagyobb munkálatom volt, hogy nagyon rövid idő alatt kidolgoztam, s hogy a bírálók szorgalmamat elismerték, sőt azt mondták, hogy az átdolgozás „jutalmat érdemlő munkát alkothatna“ belőle. Midőn elkezdtem dolgozni, tapasztalatlan hév s lelkesülés ösztönzött, s midőn már éreztem a nehézségeket, szégyeltem a visszavonulást. Most jobban ismerem a nehézségeket s nem fecsérlem erőmet oly dologra, melyben célt nem tudnék érni, mely nem nekem való. De úgy gondolom, hogy élvezhető előadást tudnék készíteni az anthropologia fogalmáról, melyben kiterjeszteném e fogalmat mindazon tudományokra, melyek az emberrel foglalkodnak, s ki igyekezném mutatni azon belső kapcsolatot, mely a részeket egybetartja.

Azonkívül, mint Nagyságod tudja, *Lotze bölcsészete*vel foglalkodtam behatóan. Vázolni tudnám azért bölcsészeti nézeteinek vezéjét, jellemezni tudnám gondolkodás- s irmodorát, ki tudnám jelölni azon helyet, melyet a bölcsészet fejlődésében elfoglal. Kezdetül szólnék a bölcsészet jelenéről, s bevégezném az értekezést azon kilátással, mely a bölcsészet számára a jövőben nyílik.

Végre harmadik tárgyat ajánlok azon új rendszer, mely oly nagy feltűnést okozott Németországban sőt Amerikában is, értem Hartmann „Az öntudatlan bölcsészete“ című most már, mi példátlan, harmadik kiadásban megjelenő munkáját. Előadnám alapelveit, bírálnám az egész rendszert minden részében, s kimutatnám, hogy rossz utat választott, igénytelen nézetem szerint, a bölcsészet továbbvitelére. Kijelölném azon pontokat, melyek figyelemre méltók s végül rövid vonásokban vázolnám azon körvonalakat, melyek a jelenre nézve, a bölcsészet fejlődésére határvetők.

Nagyságodhoz fordulok azon bizalommal, hogy rég tapasztalt kegyet ezen esetben sem fogja tőlem megvonni, s hogy tudósítani fog arról, melyik tárgyat válasszak, mennyire terjedjen a kidolgozásban, s mily más szükséges szabályokhoz tartsam magamat. Ha a nyilvánosság elé lépek, s ha ily magas pártfogó segítségével tehetem, vigyázni akarok arra, hogy a tanítványon meglát-

szassék, hogy a tanár fáradsága s szellemi munkája nem hiába veszett. S annál nagyobb szükségem van arra, hogy a haza figyelmét megérdemeljem s tőle a szükséges anyagi támogatást nyerjem, minél inkább azon belátáshoz jutok, hogy idegen városban gyámolítás nélkül, a lét miatti küzdés nagyon komoly dolog, oly komoly, hogy szellemi erőm tekintélyes részét veszi igénybe, s azon szomorú kilátással ékesíti legközelebbi jövőmet, hogy nemcsak egészen fogja igénybe venni ezen ugy sem kiváló szellemi erőt, hanem idővel, a folytonos küzdelem által el is fogja tompítani.

Maradok Nagyságos Főtisztelendő Tanár Ur

hódolatteljes szolgálja

Alexander B.

Joachimstrasse No 10. 2 Treppen.

Berlin október hó 26-odikán 1871-ben.

X.

Nagyságos Professor Ur!

Engedje Nagyságod, hogy azon szívélyes s tartalomdus sorokra, melyekkel Nagyságod megtisztelt, hálától áthatva válaszoljak. Minden sor benne buzdítás s jóakarát s jól esik az idegen földön elhagyottnak. Csak egy pont azokból, melyeket Nagyságod a Consessus tanácskozmányából szíves volt közölni, méltán nyugtalanított. Tehát csak azok fognak ösztöndíjban részesítettetni, kik már iskolákban megpróltaknak találtattak? Így elveszne minden remény, melyet eddig tápláltam. Nem használna a jó tanári oklevél, számos más kitűnő bizonyítvány? A többi pontok teljesítésére vállalkozni mernék, ez lehetetlenné válik. Nagyságodnak szivemből megköszönném, ha méltóztatnék tudósítani, nem fog-e ezen pontra nézve némelykor kivétel tételni. Az csak nincs s nem lehet szándékában a consessusnak, hogy koros embereket küldjön külföldre? Azon két három év pedig, melyet valaki gymnasiumon tölthetne, csak paedagogiailag vihetné többre. S az én, igaz egészen tapasztalatlan véleményem szerint, melyet magam is követtem, a tudományos fejlődésre nézve sokkal előnyösebb, a tanulmányokat, értem az egyetemieket, egyhuzamban folytatni. A fogékonyság nem elég, eltompul, ha oly korán hozzászokunk, sőt kényszerítve vagyunk, másoknak kész világnézetet nyújtani, mielőtt a mienk véglegesen el nem készült. Igen óhajtanám tudni, nem találtam-e el Nagysá-

god véleményét? Nagyságod szívélyes tudósításáról újra meg újra csak meleg köszönetemet mondhatom.

Az egyetemi élet most itt is, mint mindenütt nyugszik, bár az idegennek s teljesen ismeretlennek most sem marad más hátra, mint tanulmányokkal foglalkozni, ha némelykor akadna is kedve szórakozást szívélyes körökben keresni. Ilyenek rám nézve itt nem léteznek. S így majd Kantot veszem elő, s belemerülök a tiszta ész bírálatába, egy mű, melynek óriási látkörén mindinkább elcsudálkozom, minél jobban hatok velejébe; majd Lotzét tanulmányozom, hogy elkészíthessem a dolgozatot, melyet az előbbi levelemben megnevezettekől választottam. A nonum prematur elvét akarom, bár sokkal kisebb mértékben követni, s így egyszersmind Nagyságod tanácsát egész kiterjedésében. Nehéz nyomásként érzem a felelősséget föllépni a nagy tudományos kör előtt, s föllépni: Nagyságodtól bevezetve. Amily mérhetetlen nagy a tisztelet s szerencse rám nézve, ép oly nagy a kötelességek sulya. S ezen nyomás ellen csak a legnagyobb szorgalom által tudok küzdeni, s csak a leggondosabb s ismételt önbírálat után fogom Nagyságodnak a dolgozatot beküldeni. Csak esedezem Nagyságodhoz: gyámolítson tanácsával azon kérdésekre vonatkozólag, melyek a dolgozat közben fognak fölmerülni, s azon kérdésben, melyet a dolgozat előtt vagyok kénytelen Nagyságodhoz intézni: Mily nagy legyen a dolgozat terjedelme? Lehet terjedelmesebb, ha talán össze van kapcsolva egy rövid kivonattal, mely előolvasásra alkalmas? Vagy talán úgy legyen szerkesztve, hogy a dolgozat egy része, talán a vége, olvastassék föl, mely magába foglalja a dolgozat velejét? Nagyságod jóváhagyásával én az utóbbi módszert választanám. —

Azonkívül folytatom a physiologiát és optikát, melyre kitűnő tanárain vannak: Du Bois Reymond és Helmholtz, s szorgalmasan tanulom a görög bölcsészet történetét. Ha Nagyságod megengedi, az illető tanárokról néhány érdekes adatot akarok közölni. —

A görög bölcsészet történetét Bonitz adja elő, ki husz évig Bécsben élt, s kinek most itt mint a berlini akadémia tagjának jogában áll előadásokat tartani az egyetemen, anélkül hogy egyetemi tanár vagy magántanár volna. Azonkívül a leghíresebb gymnasiumnak „Graues Kloster“ nevűnek igazgatója. A görög bölcsészet jelenleg legjobb ismerője. Midőn egyszer Trendelenburgnál voltunk, a tanár odalépett könyvtárához, elővett egy nagy foliáns alakú kötetet, az Aristoteles műveinek Bekkeri kiadásához tartozó indexet, melyet Bonitz készített s azt mondá: „Uraim, ezen a munkán Bonitz husz évig dolgozott. Ebből az indexből legalább 30 értekezést fognak írni. Aristoteles tulajdonképen csak most lehet alaposan kiaknázni, tisztelet ilyen munka szerzője előtt.“ Bonitz bizonyos szeretetre méltó lágysággal ejti ki a németet, s folyékonan, csinos alakban ad elő. Ismeri mind a forrásokat s a sorig

diktálja vagy 80 hallgatóinak, hol lehet az illető bizonyítékokat találni. De ami előadásának oly különös ingert kölcsönöz, az először az éles történeti kritika, mely sokszor Zellert is javítja, azután a szellem-dus tárgyalás, mely a görög bölcsészet tanulmányát igazi élvezetté teszi s végre bizonyos szüziesség a kifejezésben, mely abban nyilvánul, hogy mindig egyszerű, el nem kopott kifejezésekkel érinti a tárgyat. Most Sokratesnél vagyunk. Kétszer ad elő hetenként s mindig két órát egy huzamban.

Du Bois Reymond, a physiologia nagyhirű tanára, szónok. Este, egyszer hetenként népszerűbb előadást tart, melyeknél a terem szorongatásig szokott megtelni. Vagy ötszázan lehetünk ilyenkor. Minden jegyzet nélkül, állva beszél három negyed órán át. Nők is szoktak jelen lenni s számos legkülönbélebb állásu egyén. Bizonyos varázserőt gyakorol a hallgatóságra, mely alig mer lehelletet venni. A természeti anthropológiát adja elő, s bölcsészeti óvatossággal kerüli a határpontokat, hol a physiologia a kérdések megoldásában cserben hagy.

Helmholtz, korunk talán legnagyobb természettudósa, optikát s theoretikus physikát ad elő. Az optikában igen sok physiológiát lehet tanulni. A híres férfiúnak nincs szép előadása. Hatalmas impozáns szép alak, de nem tanárnak való. Igen akadozva beszél, bár gyönyörűen tud írni. Csudálatos nagy jártassága ép úgy a bölcsészetben, a physikában, az anatómiában, a physiologiában. Számos szert talált föl, az optikát ő hozta a mai nap elért magasságára, az akustikának megteremtője. De előadása minden dísz nélküli, feltűnően egyszerű, s csudálatos azon nehézkesség, mellyel gondolatait kifejti.

Igen érdekes volt eleinte Trendelenburg conversatoriuma. Aristoteles „de anima“ című munkája olvastatik, az egész féléven keresztül. Németre fordítjuk, azután magyarázzuk. A magyarázat leginkább philologiai természetű, s ahol bölcsészeti, ott csupán Aristoteles értelmezésére szorítkozik. Többnyire nyelvészek járnak el oda. A gyakorlatok eleinte a tanár lakásán tartattak, Trendelenburg dolgozó szobájában, mely egyszersmind könyvtára, vagy 15-ön gyűltünk össze. 6—8-ig, egyszer a hétben tartott a gyakorlat. Azután szabad társalgás folyt még egy órán át; egyes csoportok képződtek, hol egyik vagy másik Aristotelesi kérdés tárgyalatott, vagy más bölcsészeti tárgyakról volt szó. A tanár majd itt, majd ott volt, s leginkább Aristotelesről szeretett beszélni. Közbe közbe theát szolgált egy cseléd s theasütemények jártak kézzől kézre. Az egésznek igen kedélyes színe volt. Trendelenburg szeretetreméltó nyájassággal mindenkivel állt szóba. A negyedik összejövettel azonban ismét egyetemen tartatott, s azóta elveszett ezen kedélyesség. Trendelenburg általában újabbkori bölcsészetről keveset szól. Vitája Kuno Fischerrel elkeserítette életét, azt mondják, hogy heves s indu-

latos természetét ez döntötte betegségbe. Mindig Aristotelesről s Platoról szeret szólni s talán nem létezik ember, ki Aristotelest annyiszor emlegetné, mint Trendelenburg, kivéve természetesen — Bonitzot.

De már levelem végéhez jutottam, pedig akartam még köszönetemet nyilvánítani azon néhány kegyes szóért, melyet Nagyságod anthropológiámról szól. Nem volna-e szabad Nagyságodat arra kérni, méltóztatnék néhány részletes megjegyzést velem közölni? Ugy hiszem, hogy ezen az uton legtöbbet tanulhatnék.

S végre! Ha meggondolom, hogy az év fordulója ismét megjelen, hogy engem most idegen földön talál, hol szerény működéshez való erőt gyűjtök; hogy Nagyságodnak tetszését s biztatását nyertem e terv kivitelében: lehetetlen ily ünnepélyes alkalmat elmulasztani, anélkül, hogy újra s újra ne kívánjam teljes szivemből:

Isten éltesse Nagyságodat soká, igen soká!

Mély tisztelettel s hódolattal telt

Nagyságos Professor Urnak

alázatos szolgálja

Alexander B.

Berlin december hó 30-adikán 1871:

Január hó tizenötödökéig

Joachimstrasse No 10, 2 Treppe.

(Uj lakásunkat nem irhatom még meg,
mert nincsen még.)

XI.

Nagyságos Professor Ur!

Miután csak még egy hétig időzőm Berlinben, talán Nagyságod nem veszi rossz néven, ha úgy mint minden fontos fordulat alkalmával, Nagyságodat levélben fölkeresem. Hosszu volna mindazon okokat elszámolni, melyet ittlétem megrövidítésére készítettek. Egyrészt zilált anyagi viszonyaim nem engedik, hogy a költséges életet a nagy városban folytassam. De azonkívül az egyetem maga nem nyújt most annyit, hogy örömmel időzhetném itt. Trendelenburg halálával a berlini egyetem elveszté azt, mi a bölcsészetre nézve fényt kölcsönzött neki. Már ő maga inkább a történeti mozanatra utalt a bölcsészethen s félő, hogy az epigonok elvesztik a spekuláció minden önállóságát s a tudományos teremtés helyébe alexandrini holt tudományosság lép. Hogy mikép állnak a dolgok

Göttingába, természetesen nem tudhatom. Reménylem, hogy mindkét tekintetben többet fogok találni, mi szükségeimnek s hajlamaimnak megfelel.

Ha röviden akarnám jelezni mindazt, mit arról tudok, mit nyertem a töltött félév alatt Berlinben, s ha Nagyságod, ki mindig meleg részvétet mutatott, reményem szerint nem tartja illetlen tolakodásnak, ha ezekről írok, azt kellene mondanom, hogy többet nyertem általános szempontok dolgában, mint egyes tudományágakban. Megnéztem, mint dolgoznak a németek. Mert dolgoznak, még pedig fáradhatlan szorgalommal. De dolgoznak úgy hogy az elfogulatlan nem fogja eltakarhatni magának, hogy egyoldalúak. Többnyire a philológiából, azután a theológiából lépnek át a bölcsészet terére. Mind a két tudományból téves felfogásokat hoznak magukkal. A philologusok pedansokká szoktak válni. Az írók úgy olvassák, hogy elő tudják számlálni, hányszor fordul elő irataiban valami fogalom definíciója, de elvesztik a közvetlenséget a megítélésben. A theologusok tulságos idealizmusba merülnek. De ha az ember a néppel, illetőleg azokkal, kik tudományosan dolgoznak, érintkezik, talán jobban tudja érteni az írókat is. Én legalább úgy hiszem, hogy ilyesmit tapasztaltam.

A bölcsészetre nézve láttam, hogy nagy lehangoltság uralkodik még mindig. Biztatják magukat, hogy most majd minden jobban lesz, de senki sem tudná megmondani, hol s miképen. A berlini egyetemen mindössze 5—6-an vagyunk, kik tisztán csak bölcsészettel foglalkozunk. Ezek között csak egyet találtam, ki tiszta, világos fővel indul a jövőbe. A többiekről azt mondanám, hogy szellemi szervezetük el van rontva, annyira képtelenek valamely egészséges fogalmat tisztán felfogni. Bölcsészeti egyetünkbe, hol csak tanulók szoktak összejönni, — mintegy tizenötön vagyunk, de ezek között philologusok, történészek sat. — az utolsó időben az egyetem egyik új magántanára is szokott eljönni. Trendelenburg tanítványa, a görög bölcsészetbe mélyedt, s onnét, a mint látszik, nem is fog kimozdulni. Nem szokott részt venni a vitatkozásban s elég tudós ember, de Plator s Aristotelesre esküszik. Ilyenek az új erők a bölcsészet terén.

Többet tanultam a görög bölcsészetben s a psychologia azon részeiből, melyek a látásra vonatkoznak. Magamnak talán kizárólag Kanttal foglalkoztam, s jó darabot haladtam benne. Oly eredeti s mély szellemnek találom, hogy még ott is, hol téved, hatalmasan tudja az embert lekötni. Nyáron folytatni akarom, miután nem végezhettem be a Kritik der reinen Vernunft tanulmányozását, néhány hét óta erősebb szembajban szenvedvén.

Különben, Nagyságod, nehéz az egyénnek itélni maga fölött oly kényes dologban, vajjon fejlődött-e belsőleg vagy nem? Reménylem, hogy Nagyságodnak nem sokára alkalmat fogok szol-

gáztatni, itélni fölöttem. Mihelyt Göttingába érek, komolyan fogok azon munkához kezdeni, melyre Nagyságod is bátorított, Lotze bölcsészetének elemzésére, s reménylem, hogy a szünidők előtt be fogom végezhetni.

Néhány hét előtt előadást tartottam a bölcsészeti egyletben ezen tárgy fölött: Az aesthetikai elemzés lélektani föltételei. A dolog még igen kezdetleges állapotban van, ámbár az alapgondolat nem egészen rossznak látszik előttem. Mihelyt tökélyetesebb alakot nyer, bátorkodni fogok, Nagyságodat tudósítani.

Bocsánatot kérek, ha ezuttal félbe hagyom az írást, az orvos tulajdonképen néhány hétre minden munkától eltiltott.

Magamat Nagyságod kegyébe ajánlván

maradok

Nagyságod

Berlin 1872. 4/3.

hódoló tisztelője

Alexander B.

U. i. Hogy a Reformban már rég megjelent munkálatom „Faust s az ember tragédiája“ fölött Nagyságod előtt talán ismeretes? Ugy szintén néhány hét előtt hosszabb tanulmány Darwin új elmélete fölött, mely igen soká foglalkodtatott.

Göttingából bátor leszek megírni adressámat.

XII.

Nagyságos Professor Ur!

Midőn tudósításaim új sorát Göttingából bátorkodom megkezdeni, kérem Nagyságod, fogadja ezeket is azon jóakarattal, melyet az előbbieknél, igénytelenségük dacára, eddig mutatott. Boldognak érzem magam, hogy törekvéseim hű képét időről időre közölhetem Nagyságoddal, s biztos vagyok abban, hogy Nagyságod feleleteinek hangjából is kitalálom a helyeslő vagy nem helyeslő ítéletet.

Göttingáról, az egyetemről, a tanárokról s előadásokról sokat szeretnék írni, ha nem kellene félnem, hogy tulmegyek az illő korlátokon. Annyira új itt minden előttem, annyira meglepők a viszonyok mindazokhoz képest, melyeket eddig tapasztaltam, hogy alig bírok még azon szabadsággal, mely a figyelmes nézőt tárgyilagosságot szokta képesíteni.

Már maga a város is egészen sajátos az itt uralkodó viszonyoknál fogva. Nem éltem még soha kis városban hosszabb időre, de még kevésbé voltam képes kis egyetemi, kis tudományos várost magamnak képzelni. Ahová néz az ember, tudományban megőszült férfiak vig kedvben s élénk színekben büszkélkedő férfiak, a kis városhoz képest pompás, tudományos célokra épített épületek. Az egyetemi városról az idegen nem is képezhet magának fogalmakat. Itt az egyetem minden, a város disze, büszkesége, élete. Az egyetem az éltető középpont, mely körül minden érdek igyekszik forogni, vagy forgását idomítani. Ha a tanuló ide érkezik, mindjárt oly sajátos légkör veszi körül, melyben lehetetlen, hogy jól nem érezze magát. A nagy városban az egyetemi élet elveszti minden sajátosságait, minden különködéseit, de egyszersmind igen sok szép eszményi oldalait.

Németország szellemi tejlédésére nézve megmérhetetlen előny, hogy ilyen kis egyetemekkel bir, melyeken az igazi deákélet virágozhatik.

Ha az egyetemről magáról kell szólanom, mindenekelőtt Lotzevel kezdem. Nagyságod tudja, hogy Lotzet már nagyon korán kezdettem tisztelni s bár az idő haladtával sok olyant találtam világnézetében, mi ellen nyilatkoznom kell, mégis azt tapasztaltam magamon, hogy minél mélyebben hatok nézeteibe annál inkább tanulom szeretni s tisztelni.

Azonban dacára annak, hogy magamat hű tanítványának mondhatom, s dacára annak, hogy itt is mint másutt csak ritkán találkozik olyan, ki kiválóan bölcsészettel foglalkodnék, valószínűleg le kell mondani minden reményről, hogy Lotzehez közelebb viszonyba lépjek. Mindjárt megérkeztem után, meglátogattam. A város előtt lakik, kis csinos, inkább falusihoz hasonlító házban, mely az ő tulajdona. Udvariasan fogadott, de különben alig szólt. Másoktól hallom, hogy természete melancholikus, hogy elzárkózott, hogy majdnem megközelíthetetlen. Mig mindenütt a bölcsészet tanára gyakorlatokat szokott vezetni, melyek folytán a tanuló közelebb viszonyba léphet a tanárhoz, Lotze nem akar tudni ilyesmiről. Szóval hiányzik minden alkalom, minden mód a tanárhoz jutni, ha az ember nem akar tolakodóvá válni, ami azután a legrosszabb mód volna.

A nyári félévben a metaphysikát s ethikát (Praktische Philosophie) adja elő. Előadása különös. Oly sebes folyamban beszél, hogy az ember nehezen győzi, őt követni. S bár élesen hangsúlyozza azt, mit ki akart emelni, hangjának magassága nem változik, ami igen sajátos benyomást tesz az emberre. Ugy tetszik, azután, mintha ezen éles s fölötté józan szín alatt a leghevesebb indulatok nyugodnának. Ha az ember nem veszi figyelembe ezen sajátóságot, úgy tetszhetnék, mintha kedélydús meleg írásmódja s előadása között nagy különbség léteznék.

De a legkülönösebb az, hogy ezen gyors beszédár után nagyon is lassított következik, mert ha megmagyarázott valamit, még egyszer összefoglalja véleményét s szórólszóra diktálja a hallgatóságnak. Midőn először hallottam, nagyon furcsának tetszett, most már inkább szoktam meg, de bár mi előnyös legyen ez azokra nézve, kik Lotze nézeteit nem ismerik, vagy nem foglalkoznak különben bölcsészettel (minden collegiumába vagy ötvenen járnak el, a mi ily kis egyetemen roppant sok) rám nézve ez természetesen kissé unalmas. Hogy mind ezek dacára előadásainak egyikét sem mulasztom, talán nem szükséges külön kimondanom.

Mondják azonkívül, hogy *folytonos fejfájásban* (!) szenved, a mi nem valószínűtlen. Lotze igen kicsiny, alig kilátszó ember, ki oly közönséges külsővel bír, hogy bámulni lehet a belső s külső ezen ellentétén. Ha a tanszékre lép — mindig ül, — alig hogy kilátszik a székből. Arcvonásainak jelleme sajátságosan fájdalmas, oly halvány, hogy az ember megijed s előadás alatt mindig kezével vagy homlokát támasztja, vagy mintha törülné, hogy a fájdalmat visszatartsa. Az óra alatt talán egyszer sem néz a hallgatóságra. Ha már néz, akkor inkább a kert felé veti pillantásait.

Az előadás maga minden disz s pompa nélkül. Oly egyszerű, hogy az ember alig tudja mi által tarthatja az egész hallgatóságot feszültségbe, ha olyan tárgyakról szól, minő pl. a lét. S mégis, talán egy sem fordul el a tanár szemétől. S véleményem szerint ezt annak köszöni, hogy bámulatra méltó élességgel szokott a vélemények végéig járni s valami sajátos dialektikával a dolgokat mindig új oldalról föltüntetni.

Bocsánat, ha annyit irtam Lotzeről, de reménylem, hogy Nagyságod előtt sem lesznek minden érdek nélkül ezen észleletek, melyek engem oly annyira felizgatnak s érdekelnek.

Azonkívül részt veszek egy bölcsészeti conversatoriumban, a mit itten societásnak neveznek s a mely Baumann tanár vezetése alatt áll. Kant „Kritik der Urtheilskraft“ című munkáját fogjuk tárgyalni. Baumann még fiatal embernek nevezhető s ismeretessé lőn egy „Geschichte der Lehren über Raum, Zeit und Mathematik“ című vastag munka által. Mindazonáltal nem érdeklődöm nagyon a dolog iránt.

A természettudományokból most a physikát hallgatom Weber-nél, ki dacára egy igen furcsa, majdnem gyermekies előadásmódnak, — Weber már igen öreg — átgondoltan adja elő tárgyát. Azonkívül hallgatom Henlét, ki most Németország legnagyobb bonctanára. Előadásai gyönyörű szépek s reménylem, hogy sokat fogok tőle tanulni.

Ezeket irhatom az egyetemről, s Nagyságod láthatja, hogy többet nyújt mint Bécs s Berlin. Azért itt szeretnék maradni s itt szeretném letenni a doktorátust, ha — — erőmből telik.

Ezen tekintetben igen sajátságos, hogy mindeddig egy szót sem hallottam még arról, hogyan dőlték el az ösztöndíjak, bár a határidő már rég elmúlt. Ha nem sikerült a kormányt arra bírnom, hogy segítsen és támogasson tanulmányaimban, akkor minden segély s tanács nélkül vagyok.

Nagyságodtól újra bocsánatot kérek, ha szerfölötte untatom oly dolgok megírása által, melyek tulajdonképen csakis az én személyemre vonatkoznak, s semmi általános érdekel nem bírnak. Talán következő leveleimben ezen tekintetben javulhatok.

Maradok

Nagyságos Professor Urnak

Göttinga, május hó 4-edikén.

1842.

Kornmarkt No. 11.

alázatos szolgálja

Alexander B.

XIII.

Nagyságos Professor Ur!

Örömet teljesítem kedves kötelességemet s a félév végeztével tudósítom Nagyságod az elmúlt idő szűk körben mozgó eseményeiről. Jobbra fordult viszonyok között tehetem. A magas kormány kegyében részesített s megadta az ösztöndíjt, mely tanulmányaim folytatására módot nyújt. Az utolsó napokban jött meg, egy egész év nem mindig könnyű küzdelmeinek lefolyta után. De a segítség s fölbátorítás oly nagy, hogy fordulópontnak tekintem életemben. Hogy Nagyságodnak, kinek szakértő ítélete bizonyára döntött ezen ügyben, a legnagyobb köszönettel tartozom, tudom. S habár nem tudom, mit tehetnék egyebet, mint Nagyságodnak ismételve s bensőleg megköszönni jóakarátát, mégis kérem Nagyságodat, kísérjen tovább is kegyével s jóakarátával. Talán az utolsó évek nem egészen alkalmatlanok annak bebizonyítására, hogy mindazt ami tehetségből s akaratból megvan, a tudománynak szenteltem. S habár ezt magában véve dicsőnek senki sem tartja, talán azért fogom megköszönhetni a bennem helyezett bizalmat, hogy komoly kötelességemnek tartom, mások hasznára élni tudományommal.

Az elmúlt félévre némi meglelégedéssel tekinthetek vissza, habár négy hétig tartó betegség s más apró s nagy bajok nem éppen kellemes incidens gyanánt szolgáltak. Tanulmányaimat két részre oszthatom s jobban mint máskor sikerült, a két urnak majdnem egyenlően szolgálni. Értem a bölcsészetet s a természet-tudományokat.

Hogy tanulmányaim szét ne forgácsoltassanak, a bölcsészetben két rendszert akartam alaposan áttanulmányozni, Kant s Lotze rendszerét. Mind a két tanulmányt nem e félévben kezdém, ismertem Lotze rendszerét műveiből s ismertem Kantot is, de rendszeresen s amint hiszem most alaposan s egészben csak most tanultam őket ismerni.

A Kritik der reinen Vernunft-tal egészben véve kilencz hónapot töltöttem — betegség s utazások stb. okozta megszakításokkal. Itt egészen magamra voltam utalva, mert senkinél nem halgattam e fölött előadásokat, s *semmiféle* munkát nem olvastam, melyet Kant fölött irtak. Azt tapasztaltam ugyanis, ha a bölcsészet történetének tankönyveit néztem, hogy a legkülönbfélébb felfogások léteznek e téren. Kant sokszor nagyon homályosan irt s mert nem létezett még technikus nyelv, midőn műveit írta, mind másokat mind magamagát zavarba ejtő különféle kifejezések által, melyekkel egy s ugyanazon gondolatot szokott kifejezni. Azonkívül az új rendszer, az új felfogás magukban véve is elégségesek arra, hogy a főgondolat nagy vonásainak kivételével, az ahhoz vezető ut, a bizonyítékok rendje, a rendszer fontos, de némileg mellékes részei homályban maradjanak. Azért jobbnak tartám, először arra törekedni, hogy a magam módja szerint igazodjam el ezen, bátran mondhatom, némelykor tömkelegnek inkább, mint Kant kifejezése szerint, világosan szerkeztett épületnek látszó rendszerben.

Ez amint hiszem némileg sikerült is s tanulmányaim eredményeit valószínűleg doktori dissertációmban fogom kifejteni. Átvettem ugyanis azegész művet két, háromszor, a fontosabb részeket sokkal többször még. Tapasztaltam azután, hogy másképen nem juthatok némi világossághoz, ha önálló kritikával nem lépek a mű elé, ott hol földolog forog szóban. Jóllehet éreztem, hogy nehéz, sőt vakmerő feladat, ily nagy szellemet bírálni, mégis kénytelennek érezém magam, ezen az uton haladni s támaszkodtam arra, hogy sokban Kanton tul vagyunk már, hogy a psychologia azalatt nagyban haladt, s hogy épen a psychologia Kant leggyengébb oldala. Elővettem tehát a kritika egyes alapfogalmait, kutattam kifejtésüket, a szálak egybekapcsolását s különösen azon pontokat, hol sejtésem szerint a hibák alapjai fekszenek. Így azután sikerült, itt ott világosságot terjeszteni természetesen csak magam számára s az én felfogásom szerint a rendszer nehezebb pontjai fölött. A jegyzetek nálam majdnem egészen készen fekszenek s csak várom az időt, hogy ismét neki kezdhessem, s egyes műveket Kant fölött olvasván összefüggőleg kidolgozhassam gondolataimat. *Nem tudom*, szükségesnek tartja-e a magas kormány, hogy minden negyedévben küldjek be dolgozatokat, vagy várhatnék-e novemberig? Ha addig dolgozhatnám még, akkor talán valami relativ bevégzettet küldhetnék be. Nagyságodhoz fordulok ezen ügyben, mert még azt

sem tudom, kinek szükséges a dolgozatokat beküldeni, s kérem Nagyságodat, méltóztassék felvilágosítani az erre vonatkozó pontokban.

A Kritik d. r. Ver. kívül Baumann tanárnál privátsocietasban a *Kritik der Urtheilskraft* munkáját olvastam. Baumann igen alapos tudós, de magyarázata ki nem elégített. Azonban mégis figyelemzettett néhány fontos momentumra s így alkalmat szolgáltatott, hogy Kant ezen munkáját is alaposan ismerem. Ezekhez még a *Prolegomena zu jeder künftigen Metaphysik* munkáját is olvastam, mely in nuce ismétli a nagy munkát.

Bölcsészeti tanulmányaimnak második főtárgyát képezték Lotze előadásai s művei közül az Aesthetika története. Hallgattam amint Nagyságodnak írtam, a metaphysikát s a praktikai philosophiát. Azonkívül megszereztem Lotze előadásait a bölcsészet története fölött s encyclopaediáját. Miután Lotze előadásának fő pontjait diktálja, igen kényelmesen át lehet nézni s megtartani mindent. A metaphysika nagyon érdekes volt. Ismertem régibb munkáját, de előadásában részben eltér azoktól, amiket művében írt 1841-ben, részben pedig sokkal világosabban s átlátszóbban adja nézeteit. Szavakban nem lehet jellemezni azon elegantiát s finomságot, melyekkel e problémákat tárgyalja, s nekem legalább oly mélyeknek s átgondoltaknak látszanak gondolatjai mint a legnagyobb német bölcsészekéi. A beosztás a régi marad: *ontologia*, *kosmologia* s *psychologia rationalis* képezik a metaphysika részeit. Azonban ama homályos fordulatok, melyekkel a „*lényeket*“ szokta volt jellemezni, mint amely fogalomban áll, melyre a tárgy mintegy visszaveti magát, most elmaradtak. Az ontologia fő következménye s eredménye most az, hogy annak, ami létezzék olyannak kell lennie, hogy egységes alapba (Urgrund) foglaltatik, tehát monistikus, továbbá, hogy minden, ami működik, fejlődik, egységes lény legyen. A kosmologia időt s tért Kanttal alanyi formáknak állítja s a mozgást most e szerint magyarázza. A psych. rat. kifejti, hogy a képzetek világa természetesen csakis alanyi, hogy azért a subjectiv idealizmusnak még nincs igaza, hogy ha az ontologia azt követeli, hogy a működő, fejlődő lény egységgel birjon, ezt csak *lélekféle* (tehát monadistikus) vagy egységes alap teljesítheti, s hogy végre a tudásnak van sajátlagos becse, s ha nem is ismeri meg a valódiságot, magában véve oly szép s becses, hogy céljának mondható a természetnek, a. a. hogy a természet csak igazi létét az emberi felfogásban nyeri.

Mindezekről különben bővebben fogok írni, mert második dolgozatom, (a viszonyok szerint talán az első) Lotze rendszerét egyes munkálatokban, rendszeresen fogja tárgyalni.

A *praktikai bölcsészet* még érdekesebb volt, mert ezeket még munkáiban még nem fejtette ki olyan bőven, s így nemcsak azt

mutatták, hogyan tárgyalja Lotze a bölcsezetet a hallgatók számára hanem az újság ingerével is bírtak. Itt először kifejté az ethika álláspontját, igazat adott Herbartnak abban, hogy eszméket kell fölkeresni, s e öt eszme helyett 12. talált s mind a tizenkettőt visszavezette a jóakarat (szeretet) eszméjére. Azután hosszasan s mester-séges módon tárgyalta az akarat szabadságának kérdését s azon eredményhez jutott, hogy az akarat *szabad* (der Wille kann von neuem anfangen Kant kitejezése szerint) habár az emberi ész nem győzhet le minden akadályt, mely a szabadság bebizonyításának ellenébe áll. Áttért azután az egyénre, társadalomra és államra, mindenütt szigorú *konzervatív* értelemben nyilatkozott, kikelt igen sok mostani berendezés ellen, nem egészen jónak tartja a *parlamentarizmust*, igen hevesen szólt azon szertelen szabadságvágy ellen, mely az *ipar-szabadságban*, *sajtószabadságban* sat. nyilvánul, mindezeket korlátozandóknak tartja, sokáig foglalkodott a munkások sorsával s mindezen téreken igen beható ismereteket árult el. Igen számosan hallgattuk ezen előadását, s miután itt szokásban van az előadások bevégeztével tetszésnyilvánulás gyanánt a lábakkal hatalmasan a padlót döngetni, csakugy rengett belé a szoba, midőn székéből felkelt s boldog szünnapokat kívánt s pár percig az emelkedő por miatt nem lehetett semmit sem látni.

Ezeket is bele fogom vonni ismertetésem keretébe.

A bölcsezet történetét csak igen ritkán, most már néhány év óta nem adja elő. Megszereztem magamnak gondosan utánairt példányt s leírtam a jó nagy előadást. Igen saját-ságos módon tárgyalja az egyes bölcsezeteket. Nem annyira genetikusán, mint kritikusan vizsgálja a rendszereket, s mindenütt úgy kritizálja, hogy a kritika mértékét saját rendszere teszi. Igen számos éles, szellemdús s eredeti ítéletre akadtam. Igen különös pl. hogy Plato szerinte az eszméket nem úgy gondolta, hogy azok elválasztva a tárgyaktól, mintegy saját világot képeznek s ép úgy léteznek, mint a tárgyak, hanem hogy szeme előtt több vagy kevesebb világossággal azon gondolat lebegett, hogy az eszmék mint örök igazságok nem *léteznek*, hanem mindenre nézve *állnak* (sie *sind* nicht, sie *gelten*)! S ha Aristoteles ennek világosan ellen is mond, midőn azt állítja, hogy Plato szerint az eszme *οὐσία χωριστή*, akkor félreértette Platot azért, mert Platonak nem volt meg a műszó azon megkülömböztetésre, hogy csak a dolgok *léteznek*, valamelyik igazság pedig csak *áll*. Ez annál eredetibb gondolat, mert a német philologia általános credoja, hogy Platot ott, hol Aristoteles róla említést tesz, úgy kell felfogni, a mint Aristoteles teszi. Általában, ha Lotze előadásai nem is bírnak itt nagy történettudományi becsűvel, annál nagyobb bölcsezeti becsűk. Meg akarom jegyezni, hogy miután a kis Göttingában egy tanárnak sincs több mint 50—60 legfőlebb 80—100 hallgatója, igen

soknak tekinthető, hogy Lotzenek, midőn a bölcsészet történetét olvasta 300 hallgatója volt s hogy a legnagyobb terem sem volt képes befogadni mind a hallgatókat. Egyáltalán miután itt igen kevesen foglalkodnak szorosabban bölcsészettel, Lotzet minden facultasbeliek s szakbeliek, történészek, matematikusok, orvosok, jogászok sat. hallgatják s a metaphysikában is háromszázon tul voltunk, eleinte 50-en jöttek.

Az aesthetika történetét már Nagyságod ajánlotta, midőn Pesten az aesthetika történetét s rendszerét hallgattam. Nem jutottam mindeddig e műhöz s betegségem alatt — négy hétig kellett ágyban maradnom — átvettem e munkát. Miután Lotze aesthetikájának szintén egy munkálatot szántam, s mindezek Nagyságod kezeihez fognak jutni, nem akarok most részletesebben írni. Egyetértek teljesen abban, amit Nagyságod már akkor mondott, hogy a mű nem annyira történet, mind rendszer; hanem mint ilyen azután gyönyörű részletekkel bir s talán csakis az alapgondolat igen spekulatív színezete hiánynak mondható.

Itt megemlíthetem, hogy az aesthetikával praktikusan is foglalkodtam s átolvastam Lübke művészettörténetét, ugy szintén a hozzá tartozó atlaszt. Igen sok gyönyört leltem az efféle dolgokban, miután már Berlinben is gyakran szoktam volt eljárni a muzeumba, mely párját keresi Európában.

Természettudományi tanulmányaimra nézve rövidebb lehetek, mert itt nem annyira érdekes felfogásokról, mint igen fáradságos részletekről van szó.

Folytattam, a mi legérdekesebb volt e téren *optikai tanulmányaimat*, melyeket Helmholtznál megkezdtem s átvettem Helmholtz iszonyu nagy munkáját: *Physiologische Optik*. A psychológiára nézve igen sok becsest találhatni az efféle dolgozatokban.

Megkezdem most alaposan a *physikát* Weber tanárnál, ki igen szép, mondhatni bölcsészeti rendben adja elő a tárgyat. Különösen az általános mechanika vagy a mozgás általános törvényei Newton s Galilei szerint nagy bölcsészeti beccsel birnak, annyiban, hogy ezeket a kosmologiában fel lehet használni.

Henlénél az agyvelő boncztanát, továbbá a szövetek tanát hallgattam, a magam számára bevégeztem a physiologia néhány fejezetét.

De nemcsak hogy Nagyságod mód nélkül fárasztom telhetetlen bőbeszédűségem alatt s nemcsak, hogy kezem fáradságával ugyis nem tiszta írásom érthetatlensége, melyért csak bocsánatot kérhetek, nő, még azon komolyabb vallomást is tehetek Nagyságod előtt, hogy ezen félév jobban kifárasztott, mint sok más. Talán abban keresendő az ok, hogy a mult évek bajainak hatása csak most mutatkozott vagy másban, nem tudom. Tény, hogy nagyon

elfáradtam, s hogy szellemem rugékonysága (sit venia verbo, mert csak azt értem, ami abból a drága tulajdonságból megvolt!) igen sokat veszített. Azonkívül nem is vagyok egészen egészséges. Mind-ezen okokból elhatároztuk, én s barátom, hogy együtt kis utazást csinálunk a Rajnán s onnét a Schwarzwaldba. Mindössze három hetet szenteltünk ezen utazásra, s a következő hét első napjaiban fogunk elutazni.

A következő telet pedig Lipcsében akarjuk tölteni, részint mert itt Göttingában már kevés van, amit télen hallgathatnánk s a doktorátust a tél végével Lipcsében akarjuk letenni, részint pedig azért, mert itt nagyon szomorú életet lehet élni télen. Értem ezt úgy, hogy ilyen kis városban az embernek nincs szociális köre, mely azon szükséges ellensúlyt szolgáltatja, a hosszadalmas absztrakt tanulmányok ellenében. Tanulótársakhoz nem szoktunk ragaszkodni, szociális körök pedig nincsenek. Lipcsébe pedig jó ajánlóleveleket viszünk s az egyetemen is érdekes erők működnek.

Ha Nagyságod szerencsétlenni akar felelettel, még mialatt itt Göttingában marad holmink (september 5—8), méltóztassék az eddigi címet használni, mert a levelet majd utánunk küldik.

Nagyságos Professor Urnak maradok

hódoló tisztelője

Alexander B.

Göttinga 1872 évi august hó 10-én.

Kornmarkt No. 11.

ALEXANDER BERNÁT

ifjúkori levelei

HORVÁTH CYRILLHEZ

BEVEZETÉSSSEL ELLÁTTA ÉS SAJTÓ ALÁ RENDEZTE

Dr. SZEMERE SAMU

BUDAPEST, 1928.

NEUWALD ILLÉS UTÓDAI
KÖNYVNYOMDA
BUDAPEST, VIII., ÜLLŐI-UT 48.

MADYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIÁ
KÖNYVTÁRA